

Eesti Nõukogude Kirjanike Liit hakkab tegutsema: aastad 1944–1949¹

Sirje Olesk*

Suurem hulk eesti kirjanikest jäi pärast sõja puhkemist Eestisse. Saksa okupatsiooni all lubati Kirjanike Liit taastada alles 1943. aasta lõpus, kui Tartus toimus Eesti Kirjanike Liidu peakoosolek. 1943. aasta detsembris avaldas ajaleht Eesti Sõna selle kohta lühikese teate. „Uude juhatusse valiti prof. Gustav Suits, Fr. Tuglas, Heiti Talvik, Peet Vallak ja P. Krusten. Kandidaatideks Marta Sillaots ja Agnes Taar. Kirjastustoimkonna moodustavad Hugo Raudsepp, Valmar Adams ja L. Anvelt, kuna kandidaadiks on Aug. Sang. Hilisemal ametite jagamisel sai liidu juhatuse esimeheks prof. G. Suits, abiesimeheks P. Krusten, kirja-toimetajaks H. Talvik, laekuriks Peet Vallak ja ametita liikmeks Fr. Tuglas.“²

Kirjanikest vangistati ja hukkusid sakslaste võimu all Johannes Ruven ja Evald Tammlaan. Vangis olid Valmar Adams, Villem Altoa, Aleksander Antson, Eduard Järs, Jaan Kross, Oskar Kuningas, Aleksander Kurtna, Herta Laipaik, Viktor Mellov, Alma Ostra-Oinas, Richard Roht, Rudolf Sirge, Juhan Sütiste, Osvald Tooming jt.³

Kui Andresen oli 1944. aasta augustis jõudnud Võru kaudu Eestisse, otsis ta üsna varsti üles Viljandi lähedal Uusnas sõjapaos viibiva Tuglase. Tuglased olid vahepeal teinud läbi raske rännaku Uusnast Tallinna ja sealt läänerannikule, et Eestist lahkuda. Paraku olid nad sellega hiljaks jäänud ega jõudnud enam Rootsi suunduvale alusele. 4. oktoobril on Tuglas oma päevikusse lühidalt märkinud: „Nii lõppes minu „anabasis“. Uusnast lahkumisest oli möödunud 44 ja Tallinnast lahkumisest 16 päeva. Ja kui mõelda, et kogu see vaev oleks võinud niisama hästi kui olemata olla!“⁴ Läände põgenemine oli nõukogude režiimi jaoks väga suur kuritegu, nii et need, kes seda kavatsesid, kuid kellel see ei õnnestunud, varjasid oma kavatsust hoolega. Iseenesest on huvitav, et selle seltskonna teekonnast läänerannikule, kuhu kuulusid peale Tuglaste ka Paul Keres ja Tiit Kuusik peredega, on säilinud hea fotoseeria, mida küll kogu nõukogude aja kiivalt varjati.

Juba 9. oktoobril on Tuglas märkinud, et ootamatult on neile külla sõitnud Nigol Andresen, kes Viljandis kuulis, kui lähedal Tuglased olid. Ta tellis kohe Tuglaselt kaastöö uuesti ilmuva Sirbi ja Vasara esimesse numbrisse. Nii kirjutas Tuglas tagasisaate „Kolm rasket aastat“. See essee ilmus 14. oktoobril Sirbis ja Vasaras, 15. oktoobril Rahva Hääles ja 19. oktoobril Uues Postimehes. Nii pidi olema selge et vanas („kodanlikus“) Eestis lugupeetud kirjanikud, eriti üks kõige lugupeetumaid, kelleks Tuglas ju oli, on uut võimu aktsepteerinud ja see on omakorda nad omaks tunnistanud. Tuglase eest seisis kõige kindlamalt valitsuse

* Sirje Olesk (1954), PhD, sirjeolesk9@gmail.com

¹ Peatükk valmiva raamatu käsikirjast.

² Eesti Sõna, nr. 293, 19.12.1943.

³ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007, lk. 775–776.

⁴ F. Tuglas. Eluloolisi märkmeid II. 1944–1959. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 12.) Tartu: Virgela, 1997, lk. 13.

asejuht Nigol Andresen, ja kui Andresen viie aasta pärast põlu alla sattus, tabas sama saatus ka Tuglast. Õieti ei olnudki küsimus Andreseni ja Tuglase omavahelistes sidemetes, vaid selles, et uue võimuga kaasa läinud literaadid olid juba sõja ajal jõudnud omavahelistes suhetes konfliktiks, mille põhjused on tegelikult siia maani hämarad, ja see võitlus ägenes koos EKP ladvikus ägeneva võitlusega.

Ka teisel tekstil, mille Tuglas Andreseni pealekäimisel kirjutas, oli oma roll selles halastamatus võitluses, mis peagi lahti rullus. 1940. aastal oli Loomingu toimetajaks määratud Tuglas. Sõja ajal ja sakslaste all ajakiri ei ilmunud. Kui nõukogude režiim uuesti kehtestus, määrati Loomingu toimetajaks tagalas olnud Jaan Kärner, kes oli ju samuti mõned aastad Loomingu toimetanud ja kuulus „August Jakobsoni leeri“. Teise leeri esindaja Andresen jõudis aga selsamal käigul tellida Tuglaselt veel ka kaastöö Loomingu avanumbrisse, ja Tuglas kirjutas selleks teksti pealkirjaga „Õisi mõtisklusi“. Mõlemad Tuglase tekstid on tumedatoonilised tagasivaated Saksa okupatsioonile, mis uuele võimule hästi sobisid. Andresen pidas siiralt Tuglast eesti üheks paremaks kirjanikuks ja nägi vaeva, et teda uue võimu poolel tööle rakendada. Ja kui nad mõne aasta pärast kõrvale löödi, siis mõlemad koos.

Kui 1944. aastal oli rinne Eestile lähenemas, said Tuglased suvest alates peavarju Herman Everti talus Uusnas Viljandi lähedal. Tuglas oli olnud Eesti Kirjanduse Seltsi esimees, Evert aga selle seltsi kauaaegne tegevjuht. Kui Tartu 1944. aasta augustis vallutati, põles lahingutes maha ka Tuglaste kodu Ülejõe linnaosas. Samal ajal jäid Tallinnas läände põgenejatest maha mitmed kodud, sealhulgas ka Adsoni-Underi maja Nõmmel. Suuresti Johannes Varesse initsiatiivil pakuti seda Tuglastele. Nii jätsid nad 1944. aasta hilissügisel maha vana kodulinna Tartu ja seadsid ennast novembriks sisse Nõmmel.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu (ENKL) liikmeskond ja liidu tegevus 1940. aastatel

Nõukogude võimu esindajad jõudsid Eesti pinnale 1944. aasta augustis-septembris. Rudolf Sirge mäletab, et ENKL tehnilise sekretärina tegutses siis noor literaat Immanuel Pau, kes oli seda tööd teinud juba sõja ajal Moskvas ja Leningradis. Pau oli leidnud Tallinnas kirjanike koondamiseks ajutised ruumid ja tegi Sirgele ettepaneku asuda tema kohale ja hakata tegema kodumaal olnud kirjanike arvelevõtmisega. Kui hiljem jõudsid kohale ENKL organiseerimistoimkonna juht August Jakobson ja sekretär Oskar Urgart, vormistati Sirge oktoobris liidu orgbüroo „teaduslikuks“ sekretäriks, kelle ülesandeks oli varustada kõik kirjanikud toidukaartide, korteri ja muu hädavajalikuga.⁵

Esimene koosolek ENKL asutamise asjus on toimunud 18. oktoobril 1944 Tallinnas. Koos olid Vares, Jakobson, Semper, Kärner ja Urgart – ikka need neli esimest üleliidulise kirjanike liidu liiget, kellele oli lisaks võetud Loomingu toimetajaks määratud Kärner. Kirjanike Liitu hakkas Vares-Barbaruse asemel, kes siirdus Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe kohale Kadriorgu, juhatama August Jakobson. Sekretäri ametisse määrati Oskar Urgart ja palgale said ka kaks asjaajajat, kes mõlemad olid olnud sõja ajal Eestis – Rudolf Sirge Tallinnas ja Paul Viiding Tartus. Looming otsustati sellel koosolekul taastada Tartus ja ajakirja toimetajaks kinnitati Jaan Kärner.⁶ Kirjanike Liit, mis kogu oma eelneva eksistentsi aja oli asunud Tartus, alustas nüüd tööd Tallinnas. Juba 15. oktoobrist hakkas uuesti ilmuma loominguliste liitude nädalaleht Sirp ja Vasar, mida hakkas toimetama Debora Vaarandi. Looming „Nõukogude Eesti Kirjanike Liidu häälekandjana“ alustas 1945. aasta jaanuarist samuti Tallinnas, vastutav ja tegevtoimetaja oli Jaan Kärner, toimetuse kolleegiumi liikmed Johannes Semper, Juhan Sütiste ja Oskar Urgart. Esimese numbrü trükiarv oli 10 200 ja ajakirja andis välja Riiklik Kirjastus Ilukirjandus ja Kunst. Ajakiri oli õhuke ja kehval paberil, kuid selle avatiitli ees

⁵ R. Sirge. Kirjanike Liitu taastamas. – Eilsest tänasesse. Mälestuste kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 384.

⁶ KM EKLA, f. 301, m. 2:3.

oli marssal J. V. Stalini foto. (Sõda ei olnud veel lõppenud.) Sütiste surma järel 1945. aasta veebruaris sai toimetuse kolleegiumi liikmeks Rudolf Sirge.

Kirjanike Liidu liikmete nimekirja koostamine-kinnitamine osutus problemaatiliseks. Tõnu Tannberg on sellele küsimusele pühendanud eraldi artikli.⁷ Siinkohal on oluline rõhutada, kui pikk ja vaevaline see protsess oli. Küsimus oli selles, kuidas käituda nendega, kes olid sõja ajal olnud Eestis ja jäänud sinna ka pärast Nõukogude vägede saabumist. Juba tagalas olid Kirjanike Liidu organiseerimistoimkonna liikmed pidanud loomulikuks, et ENKL liikmetena tuleb arvestada ka sõja ajal kodumaal viibinud kirjanikega. Jakobson oli unistanud sellest, et Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu manifesteerimine kodumaal toimub pidulikult ja nähtavalt. Nõukogulik paranoia tegi siiski keeruliseks inimeste usaldamise ja seepärast võttis Kirjanike Liidu liikmete nimekirja koostamine aega rohkem kui aasta. Selle juurde käis üha ägenev võimuvõitlus erinevate leeride vahel „tagasipöördunute“ seas, mida Tannberg lähemalt analüüsib. Siin olid võtmeisikuteks Nigol Andresen ja August Jakobson, mõlemad väga enesekindlad ja võimuahned inimesed, kelle vahel valitses vana vaen juba sõjaeelsest ajast.

„Kontakti loomiseks okupatsiooniajal kodumaal viibinud kirjanikkude vahel ühelt poolt ja Nõukogude tagalasse evakueerunud kirjanike vahel teiselt poolt“⁸ korraldati 18. novembril 1944 Tallinnas J. Tombi klubi Olevi saalis suur kirjanike „vastastikune tutvumisõhtu“. Debora Vaarandi on sellegi sündmuse oma mälestustes fikseerinud: „Sel sügisel oli Mustpeade Maja Olevi saalis tähistatud siinsete ja kojusaabunud kirjanike jälleenägemist piduliku õhtusöögiga. Tundus, et täbarate sõiduolude tõttu võtsid osa üksnes tallinlased. Kerstit-Sanga polnud, Minnit-Aadut samuti. Tuglased vist alles seadsid oma elamist Nõmmel (Tuglas oma „Eluloolistes märkmetes“ seda sündmust tõesti ei maini – S. O.). Abikaasasid polnud kellelgi kaasas, see polnud kirjanikkudel ametialastel puhkudel üldse kombeks.

Leida Kibuvits daamina meeskolleegeide summas oleks vist soovinud suuremat tähelepanu. Ta oli turris, hakkas häälekalt ära kippuma [– – –] lõpuks läks Smuul teda saatma. [– – –] Mäletan sellelt koosviibimiselt kõige enam Sütistet. Ta seisis lauaski enamasti püsti, eelivil, pateetiline, tervitas, sähis vaimukaid repliike. [– – –] Andresen üle laua laskis kuulda oma kuulsat naerumõiratust.“⁹

Lisaks Andresenile, kes tol ajal oli ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja, oli kohal ka ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares-Barbarus ja millegipärast ka EK(b)P Keskkomitee I sekretär Nikolai Karotamm. Võimumeeste huvi Kirjanike Liidu vastu oli olemas kõige kõrgemal tasemel ja see püsis.

Andresen ise on seda sündmust samuti 1959. aastal meenutanud: „Tol sügisel korraldati „sealt“-tulnute ja „siin“-olnute uueks tutvumiseks koosviibimisi, toimus seesugune koosistumine ka kirjanikel. Pikal õhtusöögil istusin ma Sütistega kõrvuti [– – –] Vastas istusid kõrvuti J. Vares-Barbarus, N. Karotamm ja K. E. Sööt.“¹⁰ Andresen on selle kirjutise pühendanud Sütistele, kes mõne kuu pärast (1945. aasta veebruaris) oli surnud südameinfarkti kirjastuses, kus teda olid tulnud üle kuulama NKVD mehed. Andreseni kirjutise paatos on selles, et mitte keegi „siin“ olnutest ei olnud Saksa ajal kirjutanud midagi nii suurepäraseks, kui oli olnud Sütiste luulekogu „Umsed päevad“, eriti aga tsükkel „Arm“ selles kogus.

Tõnu Tannberg kirjutab Kirjanike Liidu organiseerijate koosolekust 1944. aasta oktoobris, kus arutati seda, kellel Saksa ajal Eestis viibinud kirjanikest võis olla nn. kompromiteerivad elulooseiku, mis võisid saada takistuseks nende liitu vastuvõtmisel. Seda sõelumist korraldasid

⁷ T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“. Lisandusi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise loole aastatel 1943–1946. – Keel ja Kirjandus 2021, nr. 7, lk. 571–595.

⁸ EKM EKLA, f. 301, m. 2:6, vt. ka T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“, lk. 575.

⁹ D. Vaarandi. Aastad ja päevad. Nooruselugu. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk. 270–271.

¹⁰ N. Andresen. Juhan Sütistest. – Kirjanduse sirvilauad. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 429.

Jakobson, Urgart, EK(b)P ideoloogiasekretär Eduard Päll ja Andresen.¹¹ Kirjanike Liidu sekretär Rudolf Sirge mäletab, et nemad ei kutsunud kedagi liitu, vaid tegelesid „arvelevõtmisega“. 20. veebruaril 1945 toimunud Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul, millest võtsid osa Jakobson, Kärner, Urgart ja Sirge, on üles loetud 25 sõja ajal Eestis viibinud ja siia jäänud kirjanikku: Valmar Adams, Betti Alver, Ants Antson, Leo Anvelt, Anna Haava, Mait Metsanurk, Agnes Kajara, Rasmus Kangro-Pool, Leida Kibuvits, Ernst Krusten, Oskar Luts, Kersti Merilaas, Hugo Raudsepp, Ernst Raudsepp, Richard Roht, August Sang, Rudolf Sirge, Karl Ernst Särgava, Karl Eduard Sööt, Juhan Sütiste, August Tassa, Heiti Talvik, Friedebert Tuglas, Peeter Vallak ja Paul Viiding.¹² Need 25 inimest otsustati nimetada sel koosolekul Kirjanike Liidu liikmekandidaatideks.

Oskar Urgart on oma ettekandes EKP Keskkomiteele 24. juunil 1945 märkinud, et Kirjanike Liidu töö efektiivsuse kasvatamiseks on kaks teed: kogu olemasoleva kirjandusliku kaadri võimalikult täielik säilitamine ja noorte jõudude kasvatamine.¹³

Kirjanike Liidu lõplik nimekiri sai kokku alles 1945. aasta lõpuks, kui 22. detsembril toimus ENKL juhatuse laiendatud koosolek. Sellel koosolekul võeti liidu liikmeks või liikmekandidaadiks 17 „uut“ kirjanikku. Ajaleht Sirp ja Vasar toob 29. detsembril 1945 lühiteates ära uute Kirjanike Liidu liikmete nimed: Oskar Luts, Anna Haava, Ernst Särgava, Friedebert Tuglas, Karl Eduard Sööt, Rasmus Kangro-Pool, Peet Vallak, Betti Alver, Leida Kibuvits, Rudolf Sirge, Richard Roht, August Sang ja Paul Viiding. Neile lisaks on vastu võetud ka vanasse Eesti Kirjanike Liitu mitte kuulunud noored kirjanikud Ralf Parve, Debora Vaarandi, Eduard Männik ja Felix Kotta.¹⁴ Arhiivis on säilinud Oskari Urgarti käega kirjutatud liikmete nimekiri, mis on dateeritud 15. detsembril 1945. Selles on kirjanikud jaotatud elukoha järgi: Tallinnas 29, neist kutselised 11 ja ametis 18, Tartus 13 ja eraldi märgitud juurde Kotta; Pärnus on märgitud Sang ja Merilaas, Rakveres Erni Krusten. Urgarti nimekirjas on Sirbi ja Vasara nimekirjaga võrreldes paar nime rohkem: selles on veel Kersti Merilaas, Hugo Raudsepp, Aleksander Tassa, Eduard Hubel (Metsanurk), Leo Anvelt ja Valmar Adams.¹⁵ Tannbergi arvates on nad võetud arvele liikmekandidaatidena. Millal nad Kirjanike Liitu vastu võetakse, pole selge, küll aga saab üsna varsti selgeks, millal nad jälle välja heidetakse.

Päris esialgselt nimekirjast on seega välja jäänud Aleksander Antson (suri 21.09.1945) ja Juhan Sütiste (suri 10.02.1945). Veel puuduvad vana EKL liikmetest mõistagi kõik läände pagenud (Artur Adson, August Gailit, Juhan Jaik, Aino Kallas, Bernard Kangro, Albert Kivikas, Pedro Krusten, Jaan Lattik, August Mälk, Georg Naelapea, Karl Ristikivi, Karl Rumor, Edgar Valter Saks, Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu). Vahepeal on surnud Henrik Adamson, Enn Kippel, Evald Tammlaan, Jüri Parijõgi, Rudolf Reiman, Johannes Ruven ja Julius Öngo. Surnuks on arvatud ka sel ajal valenime all Iru vanadekodus elav Karl August Hindrey. Vanadest liikmetest on kõrvale jäetud vaid tõlkija Marta Sillaots. Vanasse liitu mitte kuulunud tõlkija ja esseist August Annist oli arreteeritud 1945. aasta mais ja samuti kõikidest nimekirjadest välja jäänud. Ka Tartusse jäänud Uku Masing ei kuulunud Eesti Kirjanikkude Liitu ja keegi ei ole pidanud vajalikuks teda meenutada. Tannberg märgib eraldi, et pole selge, millal võeti Kirjanike Liitu vastu selle hilisem pikaajaline esimees Juhan Smuul, sest ka tema nime ei ole üheski neist nimekirjadest. Tannberg arvab, et see võis olla 1945. aasta lõpp. „Eesti kirjanduse biograafiline leksikon“ (EKBL) annab selleks ajaks 1946. aasta.¹⁶

Nii on Tannbergi andmetel 1945. aasta lõpul Eesti Nõukogude Kirjanike Liidus 36 lii-

¹¹ T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“, lk. 576.

¹² Samas, lk. 577.

¹³ Ö. Elango. Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmeskonna kujunemisest aastail 1943–1980. – Looming 1984, nr. 8, lk. 1121.

¹⁴ T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“, lk. 577.

¹⁵ EKM EKLA, f. 301, m. 2:3.

¹⁶ T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“, lk. 578.

get ja 10 liikmekandidaati (viimasteks arvab ta Leo Anveldi, Betti Alveri? (küsimärk on Tannbergilt), Erni Krusteni, Aleksander Tassa, Leida Tigase, Agnes Kajara (Taari), Kersti Merilaasi, Ernst Raudsepa, Helene Tambergi ja Valmar Adamsi).¹⁷ Neist Leida Tigane oli aastatel 1944–1946 Postimehes ajakirjanik, sõjajärelne prosaist Helene Tamberg (Ranna) aga suri 16.12.1946. Tuglas märgib oma „Eluloolistes märkmetes“ 23. detsembril: „Nägin ajalehest, et olen viimaks ometi NE Kirjanike Liidu liikmeks arvatud, ühes paljude teistega. L i i d u k o o s s e i s u a s j a d o l i d k i s e n i v e i d r a d.“¹⁸ (sõrendus minu – S. O.)

Veidrad tunduvad need ka praegusele lugejale. Kuid nagu selgub hiljem, oli see alles paranoia algus. Nõukogude režiim umbusaldas väga kaua kõiki inimesi, kes olid elanud sakslaste poolt okupeeritud aladel. Veel 1980. aastatel pidid inimesed kaadriarvestuse lehel märkima, kas nemad või nende lähisugulased olid seal olnud/elanud. 1940.–1950. aastatel oli vahe sõja ajal kahel pool rindejoont viibinud inimeste vahel veel palju aredam. Nõukogude tagalas viibinud loovinimesed ja Eesti Laskurkorpuses võidelnud sõjamehed olid need, kes said sõja järel ENSV-s juhtivatele kohtadele. Nemad olid ka nõukogude tegelikkusega palju paremini tuttavad ja oskasid uuel ajal käituda. Samas, nagu varsti hakkab selgeks saama, ei andnud see siiski kõigile neile kaitset stalinistlike repressioonide eest, mis muutusid üha tugevamaks ja meelevaldsemaks. Üldiselt on seda seletatud ägeneva võimuvõitlusega ENSV ladvikus ja selle lähedal, sh. ka loominguliste liitude juhtkondades. Sest kirjanike kõrval tabasid repressioonid ka muusikuid, teatriinimesi ja kunstnikke.

Võimuvõitlus Kirjanike Liidus

Maie Kalda ja Madis Kõiv on kõnelnud omalaadsest järel-eesti ajast, milleks nende meelest võib pidada aastaid 1944–1949: see oli periood, kus uus võim alles seadis ennast sisse, inimesed kohanesid uute kommetega ja hakkasid tõsiselt võtma uusi ohte.¹⁹ Uued inimesed, Nõukogude Liidust tulnud eestlased (*Venemaa eestlased*, halvustavalt kutsuti neid ka *jeestlasteks*) võtsid institutsioonides kohti sisse ja uus ideoloogia muutus järjest räägemaks. Järel-eesti aeg, kui seda üldse oli, lõppes stalinistlike repressioonidega 1950. aastal, rajajooneks EKP VIII pleenum märtsis. Tegelikult oli kõik alanud kohe pärast kodumaale jõudmist, ent hiilvalt ja vargsi. Tõnu Tannberg oma Kirjanike Liitu käsitlevas uurimuses „järel-eesti aega“ ei tunne. Tema jälgib arhiividokumente kuni Kirjanike Liidu kongressini 1946. aasta sügisel ja kirjeldab võimuvõitluse algust ning kummagi leeri vahelduvaid edusamme ja kaotusi. Leerid aga ei kujunenud sugugi kodumaal-olnute ja tagalast-tulnute järgi. Kodumaal-olnute võimalusi hakati üha rohkem kokku suruma, asju korraldasid ja omavahel võitlesid need, kes olid tagalas saanud nõukoguliku elu koolituse.

Pärast Kirjanike Liidu juhatuse otsust liidu liikmeskonna asjus oli vaja see liikmeskond ka kokku kutsuda. Nii korraldati 30. detsembril 1945 Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu üldkoosolek. Tannberg rõhutab, et koosolekut ei kustunud kokku Kirjanike Liidu juhatuse algatusel, vaid initsiatiiv tuli ENSV võimu tipus kultuuri juhtinud tegelastelt Nigol Andresenilt, Eduard Pällilt ja Johannes Semperilt, kes ei olnud rahul Jakobsoni ja Urgarti tegevusega liidu juhtimisel. Üldkoosoleku ettevalmistust oli arutatud juhatuse koosolekul 22. detsembril ja seal ilmselt otsustati Kirjanike Liidu juhtkond valimiste kaudu 30. detsembri üldkoosolekul välja vahetada.²⁰

Tannberg rõhutab, et 22. detsembri koosolekust ei võtnud osa ENKL esimees August

¹⁷ Samas.

¹⁸ F. Tuglas. Eluloolisi märkmeid II. 1944–1959, lk. 25.

¹⁹ Vt. M. Kalda. Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 8, lk. 572–578; M. Kõiv. Juhan Jaik. Vihmatark ja Luudermikk. – Looming 1999, nr. 2, lk. 261–281.

²⁰ EKM EKLA, f. 301, m. 2:7; vt. ka T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks perekas“, lk. 579.

Jakobson. Kuid juba 23. detsembril on ta saatnud juhatusese avalduse, milles teatab, et peab „tervislikel põhjustel“ lahkuma ENKL esimehe kohalt. Tannbergi järgi pole põhjust kahelda Jakobsoni tervisehädades, kuid ta on veendunud, et liidu esimehe kohalt ei lahkunud Jakobson sugugi vabatahtlikult. Tannberg on publitseerinud August Jakobsoni lahkumisavaldusele lisatud seletuskirjad ENKL juhatusese ja „Parteiliste kirjanikkude kollektiivile“ ning EK(b)P KK ideoloogiasekretärile Eduard Pällile. Kirjades öiendab Jakobson peamiselt neid süüdistusi, mille järgi ta olevat 1941. aastal kiirustades Eestist lahkunud, otse põgenenud, kuigi pidanuks Kirjanike Liidu Organiseerimistoimkonna juhina kolleegide evakueerimise eest hoolitsema. Ta süüdistab Andresenit, aga veel konkreetsemalt Mart Rauda enda laimamises ja ähvardab süüdistuste püsimisel otsida kaitset „väljaspool ENKL piire“.²¹

Esiialgu jäid need ähvardused realiseerimata. Samas ilmusid 1945. aasta detsembris, 1946. aasta jaanuaris veel mitmes lehes artiklid sellest, kuidas ENKL juhatus ei ole teinud piisavalt tööd, et kõiki kirjanikke võimalikult kiiresti Eesti ülesehitamisele rakendada.

30. detsembril 1945 toimus Tallinnas kirjanike üldkoosolek, kust Jakobson haiguse tõttu puudus. Juhatusese aruande esitas sekretär Urgart, kes ei käsitlenud Kirjanike Liidu organisatsioonilisi küsimusi. Läbirääkimistel võtsid sõna Paul Viiding, August Alle, Tuglas, Semper, Päll ja Raud. Enamik sõnavõtjaid kritiseeris senise juhatusese tööd.²² Uude juhatusesse valiti Mart Raud, Erni Hiir, Paul Viiding, Debora Vaarandi, Friedebert Tuglas ja Oskar Luts. Nii oli juhatusese sõja Eestis üle elanud kirjanikke kolm: Luts, Tuglas ja Viiding. Neist hakkas tegelikult liidus tööle vaid Paul Viiding, kes kolis Tallinna. Luts jäi Tartusse ja kodust ilma jäänud Tuglastele oli Tallinnas leitud uus elukoht – korter läände põgenenud Underi ja Adsoni majas Nõmmel.

Koosolekul valiti ENKL juhatusese esimeheks Johannes Semper, tema asetäitjaks Mart Raud ja sekretäriks Paul Viiding. (Viidingu asemel hakkas Tartu osakonda juhtima Erni Hiir.) Vanast juhatusesest jäid seega välja Johannes Vares-Barbarus (kes oli Ülemnõukogu Presiidiumi esimees), August Jakobson (kes sel ajal juhtis kirjastust) ja Jaan Kärner (kes oli Loomingu toimetaja). Oma sekretäri kohast jäi ilma ka Oskar Urgart. Tannberg juhib tähelepanu seigale, et Jakobsoni „vabatahtlikust tagasiastumisest“ selleaegses ajakirjanduses ei kirjutata.²³

Kirjanike Liidu sisuline juhtimine läks koosolekul moodustatud nn. tööpresiidiumi kätte, kuhu kuulusid Semper, Raud ja Viiding. Kuna Semper juhtis endiselt Kunstide Valitsust, jäi töö Kirjanike Liidus peamiselt Raua ja Viidingu teha. Tannberg juhib tähelepanu ka sellele, et Viiding oli esitanud avalduse Üleliidulise Kommunistliku Partei liikmeks (esialgu sai temast liikmekandidaat) astumiseks 12. detsembril 1945 ja üheks tema soovitajaks oli olnud Semper. Mart Raud oli liikmekandidaadiks saanud 1944. aasta suvel ja liikmeks 1945. aasta septembris. Tema soovitajad olid olnud Andresen, Päll ja Keerdo. ENKL põhikiri kinnitati Andreseni tagantõukamisel 1. jaanuaril 1946 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogus. Nii oli Eesti Nõukogude Kirjanike Liit ametlikus mõttes lõplikult formeeritud ja tööle rakendatud.

14. ja 15. mail 1945 oli ENSV kunstitegelaste aktiivi konverents Tallinnas Tombi klubis, 10. juunil 1946 oli sealsamas Nõukogude Eesti kirjanike vabariiklik konverents. Mõlemal on pidanud pikema kõne ENKL esimees Johannes Semper, kes on rääkinud Nõukogude Eesti kunstist sotsialistliku realismi teel. Loovat tööd peab kandma nõukogulik elutunne, see toob kirjandusse monumentaalsuse, positiivsuse, rahvapärasuse ja kõrge ideelisuse, rääkis Semper. Sel ajal oli kõik veel tema ja ta liitlaste jaoks lootusrikas.

Atmosfäär hakkas tumenema 1946. aasta augustis, kui ilmus ÜK(b)P Orgbüroo määrus „Ajakirjadest Zvezda ja Leningrad“. Partei ideoloogid leidsid, et need ajakirjad on avalda-

²¹ T. Tannberg. „Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“, lk. 593.

²² Samas, lk. 583.

²³ Samas, lk. 584.

nud palju ideetuid ja kahjulikke teoseid. Eriti kahjulikud autorid olid Anna Ahmatova ja Mihhail Zoštšenko. Ahmatova olevat „meie rahvale võõra tühise ideelageda luule tüübiline esindaja“, Zoštšenko aga „kirjanduse labastaja ja jätis“.²⁴ Loomulikult ilmus nii see määrus kui ka järgnevad ideoloogilised otsused (suunised) kohe ka Eesti ajakirjanduses. Nimelt kandsid sedasama ähvardavat vaimu samal aastal veel kaks parteilist otsust, üks teatrite ja teine filmi „Suur elu“ kohta. Sisuliselt oli see rünnaku algus kodanlike natsionalistide, „lääne ees lõmitajate“, dekadentide ja formalistide vastu (ja need olid enamasti sõjajärgel ajal olulised kirjanikud, kunstnikud, teatraalid või heliloojad). See andis tunnistust uuest kruvide kinnikeeramise lainest, karmist ja halastamatust võimuvõitlusest. Ainupartei otsuseid tuli muidugi arutada kõikjal, sealhulgas loomeliitides. Algasid koosolekud, kus inimesed tegelesid „kriitika ja enesekriitikaga“. Eriti agarad oldi Heliloojate ja Kunstnike Liidus, kuid ka Kirjanike Liit ei saanud vait olla. Seal hakkasid aga löögi alla sattuma just selle juhid. Tuglas on napolisõnaliselt üles tähendanud: „7. IX. Arutluskoosolek Kirj. Liidus „Zvezda“ ja „Leninigradi“ puhul. 14. IX. Kirj. Liidu koosolek Kunstihoones. Arvustavalt ja ennastarvustavalt võtsid sõna Semper, Raud, Urgart, Hint, Hubel, Amurski, Andresen, Viiding, Jakobson, Jürna, Alle, Tulik, Päll. Merilaasi kiri. Resolutsioon.“²⁵ Ja edasi: „21. IX. Arutluskoosolek Kirj. Liidus „Sirbi ja Vasara“ puhul. [– – –] 1. X. Arutluskoosolek Kirj. Liidus Jakobsoni „Elu tsitadellis“ puhul. [– – –] 8. X. Arutluskoosolek Kirj. Liidus Sirje novellikogu puhul. [– – –] 15. X. Arutlus Kirj. Liidus „Looming“ nr 7/8 puhul. [– – –] Arutluskoosolek Kirj. Liidus Männiku „Südamete proovi“ puhul.“²⁶ Vahest on see ettevaatus ja võimalus kriitikat juba ette pareerida, kuid siis algas aeg, kui arutluskoosolekud toimusid liidus juba iga nädal ja kõik võimalikud avaldamisele minevad teosed arutati peamiselt nende ideoloogilist puhtust silmas pidades läbi. Esialgu tundus, et see taktika töötab.

August Jakobsoni näidend „Elu tsitadellis“

Jakobson oli Kirjanike Liidu formeerimisega tegelnud tagalas ja seal seda praktiliselt juhtinud. Samas oli ta 1944. aasta aprillis selle kõrval määratud taas kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst peatoimetajaks; sel ametikohal oli ta olnud juba enne sõda. Kui ta sama aasta septembris Tallinna jõudis, hakkas ta kohe kirjastuses korraldama uute raamatute väljaandmist. 1945. aastal ilmusid selles kirjastuses (teisi ju enam ei olnudki) Aadu Hindi, Aira Kaalu, Jaan Kärneri, Ralf Rarve, Mart Raua, Debora Vaarandi jt. raamatud. Nii oli Jakobsonil järjest vähem aega Kirjanike Liidu jaoks. Tema tagalas kirjutatud suur romaan jäi ilmumata, Jakobsoni meelest peamiselt Andreseni intriigide tõttu. Samas ei lasknud alati kiiresti ja palju kirjutatud Jakobson ennast sellest heidutada ja hakkas kirjutama näidendeid. 1945. aasta juulist novembrini on ta kirjutanud näidendi „Elu tsitadellis“, mis kujutab aega Eestis 1944. aasta varasügisel, kui Saksa väed taganevad ja Punaarmee Tallinna jõuab. Loomingu peatoimetaja Jaan Kärner pidi näidendi avaldama ajakirja 1946. aasta märtsinumbris. Andresen ajakirja kolleegiumi liikmena nõudis lugeda veerukorrektuuri ja leidis, et näidendis mõnitatakse Tuglast, ning keelas selle avaldamise. Näidendi karikatuurse Väriheinade abielupaari prototüüpideks olevat olnud Tuglased ja draama esimeses versioonis oli Väriheina suhu pandud otsene tsitaat Tuglase „Õistest mõtisklustest“.²⁷ Hiljem on Jakobson selle tsitaadi eemaldanud ja kinnitanud kirjas Tuglasele, et midagi niisugust pole tal kunagi mõttes olnud.²⁸ Loomingus näidend ei ilmunud, kuid kirjastuses laskis Jakobson ajakirja jaoks valmis laotud

²⁴ Vt. Sird ja Vasar, nr. 34, 25.08.1946, lk. 1.

²⁵ F. Tuglas. Eluloolisi märkmeid II, lk. 29.

²⁶ Samas, lk. 30.

²⁷ S. Olesk. Peatükk ajaloost: ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandumise märgid. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 105–106.

²⁸ August Jakobsoni kiri Tuglasele 4.08.1956, EKM EKLA, f. 245, m. 28:1

teksti avaldada kiiresti eraldi raamatuna, küll ilma Tuglase tsitaadita. Andresen saavutas esialgu ka selle, et Estonia peanäitejuht Ants Lauter keeldus näidendit repertuaari võtmast, öeldes, et see sarnaneb liiga palju juba teatri repertuaaris oleva Konstantin Simonovi näidendiga „Praha kastanite all“. Näidendi võttis aga lavastada Vanemuise peanäitejuht Kaarel Ird ja teater avas sellega 29. septembril 1946 oma hooaja. 7. novembril esietendus näidend ka Estonias. Film näidendi põhjal valmis 1947. aastal ja samal aastal sai Jakobson selle eest Stalini preemia.²⁹ Andresen oli oma rünnakuga kõvasti mööda pannud ja pidi tunnistama oma eksimust. See teda küll hiljem ei päästnud.

1949. aastal on Andresen kõikidelt kohtadelt lahti lastud ja 1950. aastal ka kinni pandud. Aga kui ta 1955. aastal laagrist tagasi pääses, hakkas ta kohe taotlema enda rehabiliteerimist ning parteisse ennistamist. Oma suhteid August Jakobsoniga selgitab Andresen kirjas Nikita Hruštšovile 4. detsembril 1955.³⁰ Ta kinnitab, et süüdistused tema vastu on olnud liialdatud ja seletab seda August Jakobsoni vana vaenuga. Ta alustab 1941. aastaga Tšeljabinskis, kus Jakobson oli andnud talle lugeda oma romaani käsikirja, mille tegevus oli toimunud tänapäeva Eestis. Kuna romaanis kujutati oli Andreseni meelest valelik ja ideoloogiliselt väär, siis ei pidanud ta võimalikuks avaldada seda ei eesti ega vene keeles. On võimalik, et tegemist oli sama romaani ühe osaga, millest Jakobson on 1942. aastal kirjutanud Karotammele. Igatahes jäi romaan siis ja ka hiljem avaldamata. Kui Andresen oli takistanud ka Jakobsoni menuka näidendi esitamist, mida ise tunnistas hiljem veaks, sai kõrgelt koteeritud Jakobson võimu, et hakata Andresenit laimama. Hilisemast ajast on säilinud ka Andreseni kiri Jakobsonile, milles ta otsesõnu süüdistab viimast kõlvatus konkurentsist: Tuglase, Semperi ja teiste heade eesti kirjanike vaenamine oli toimunud Jakobsoni initsiatiivil või kaastegevusel ikka selleks, et nii sai ta endale kirjanikuna paremaid võimalusi luua.³¹

Mart Raul, kes oli olnud samuti aktiivne Jakobsoni kõrvaldamisel, läks paremini. Temagi käitumist arutati korduvalt, kuid ta suutis ikka püsima jääda. Pärast skandaali Jakobsoni näidendi ümber astus tagasi Loomingu peatoimetaja Jaan Kärner, kellel samal ajal lõi välja ka vaimuhaigus. (Jakobson ongi hiljem süüdistanud Andresenit ka selles, et ta oli Kärneri „hulluks ajanud“.)³² Aprillis 1946 sai Loomingu peatoimetajaks Mart Raud, kuid ta eemaldati sealt juba oktoobris ja Loomingut suunati juhtima August Alle, kes jäi sellele kohale kuni surmani 1952. aastal. 1950. aastal, kui Andresen ja Semper on juba oma kohad kaotanud ja Andresen ka vangistatud, süüdistasid kolleegid-kommunistid Rauda kõige rohkem just „Andreseni mõju all“ olemises.³³

Kuid esialgu, 1946. aastal juhtisid Kirjanike Liitu veel Semper ja Raud ning Andresen oli ENSV valitsuse liige. Nii hakati ette valmistama esimest Nõukogude Eesti Kirjanike Liidu kongressi Eesti pinnal. 20. novembril 1946 on Tuglas märkinud, et oli Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul ning käis siis koos Semperiga „Liidu uut korterit vaatamas Toompeal“.³⁴ See oli maja Kohtu tn. 3, kuhu Kirjanike Liit ja Loomingu toimetuse end pikaks ajaks sisse seadsid. Toompealt lahkuti alles 1962. aastal, kui Harju tänaval valmis Kirjanike Maja.

Kirjanike kongress avati äsja taastatud Estonia kontserdisaalis 24. novembril 1946 kell 12 päeval. Oli pikem kõne liidu juhilt Semperilt, millele järgnesid tervitused ja kontsert. Öhtul oli samas kirjandusöhtu. Kongress jätkus veel 25. ja 26. novembril ja lõppes banketiga Kadrioru

²⁹ M. Neithal. August Jakobson. Lühimonograafia. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014, lk. 121–123.

³⁰ N. Andreseni avaldus – KM EKLA, f. 311, m. 1:17.

³¹ N. Andresen A. Jakobsonile, 30.07.1956. EKM EKLA, f. 311, m. 1:19. Vt. ka S. Olesk. Peatükk ajaloost: ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum, lk. 107.

³² Vt. EK(b)P VIII pleenumi stenogramm. Tlk. M. Arold ja J. Isotamm, komm. V. Niitsoo. – Akadeemia 1998, nr. 12 ja 1999, nr. 1–10.

³³ S. Olesk. Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Võim ja kultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk. 514–515 jm.

³⁴ F. Tuglas. Eluloolisi märkmeid II, lk. 30.

lossis. Uude Kirjanike Liidu juhatusse valiti Semper, Jakobson, Raud, Tuglas, Viiding, Hiir, Urgart, Alle ja Taev. Juhatus omakorda valis esimeheks Semperi, aseesimeheks Urgarti ja sekretäriks Viidingu. Revisjonikomisjoni valiti Keerdo, Parve ja Nurme. Nii on 1946. aasta lõpus Kirjanike Liidu juhtkonnas sõbralikult koos nii tagalast tulnud kui kodumaal olnud ning Tuglase märkmete järgi oli lõpubanketil „sadakond osavõtjat“. Need pidid suuremalt jaolt olema külalised, sest liidus oli siis veel alla 40 liikme. Debora Vaarandi kirjutab kongressi meenutades rohkem külalistest: neid oli saabunud palju üle suure Nõukogude Liidu. Vaarandi mainib selleaegset eesti keelest vene keelde tõlkijate juhtfiguuri Lidia Toomi, aga ka luuletajaid Pavel Antokolskit ja David Samoilovit. Lõpubanketist kirjutab Vaarandi nii: „Pidusöögilaud oli kaetud lossi aiapoolsesse piklikku ruumi. [– – –] Näen end istumas laua kaugemas otsas, seljaga akna poole. Kuskil sealsamas on Kersti ja Sang. Poolpöiki üle laua näen proua Varest, Siutsu. Barbarus kongressist osa ei võtnud, oli teada, et ta oli haige.

Mingil ajal tõusis Siuts püsti ja pidas oma abikaasa nimel väikese tervituskõne. Mäletan selgesti tema ilmet ja rahulikku, sooja häälekõla, kui ta lõpetuseks lausus: „Soovime siis kõik üheskoos, et meie sõber peagi terveneks ja jälle meie keskel oleks!“

Siuts lahkus varsti Andreseni saatel. Pidu jätkus paljude toostide ja klaasikõlistamistega nagu ikka. Tuglas kirjutab oma „Eluloolistes märkmetes“. „... sadakond külalist... lõbus öö“. [– – –] Kui ülejäämisel päeval (29. novembril) teatati Johannes Vares-Barbaruse surmast ja kohe hakkasid liikuma kuuldused, et ta on end maha lasknud, ei teadnud ma, mida arvata. Proua Vares lootusrikas hää l kõlas veel kõrvus. Ent paari kuu pärast oli lahkunud ka tema...

Barbaruse matustel ma ei käinud, seal olnud meeletu rahvamurd.³⁵

Argipäev Eesti Nõukogude Kirjanike Liidus. Kas oli järel-eesti aeg?

Kirjanike Liit pälvis nõukogude võimu juhtidelt suurt tähelepanu ja samal ajal liikmeskonna korrastamisega tegeldi ka liidu üldise struktuuriga. Varem Tartus resideerunud organisatsioon sai nüüd asukoha pealinnas, kuid Tartusse loodi 1945. aastal osakond, mida alguses pidi juhtima sõja ajal Tartu lähedal Peedul elanud Paul Viiding, ja kui Viiding kolis Tallinna, sai sellele kohale Erni Hiir. Rohkem kui loovkirjanikke elas Tartus kirjandusteadlasi ja -kriitikeid, kes arvati samuti ENKL liikmeteks ja nendest moodustati 1949. aastal kriitikasektsioon, mida juhatasid kordamööda Karl Taev, Bernard Sööt ja Johannes Feldbach. 1947. aastal asutati Tartus ka ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, mis küll juba 1951. aastal koliti Tallinna.

1946. aastal otsustati luua vene kirjanike sektsioon, mille liikmeteks oli üle 20 noore autori, kes kõik ei kuulunud Kirjanike Liitu. Liidu liikmeteks olid aktiivsemad literaadid A. Sokolov, L. Zaitsev, G. Skulski ja V. Ruškis. 1947. aastal hakati sihipäraselt tegelema noorte autoritega ning moodustati komisjon (Alle, Smuul, Hint ja Parve), kes pidi noori talente juhendama. 1947. ja 1948. aastal toimusid noorte autorite konverentsid, 1949. aastal hakati välja andma noorte autorite almanahhi „Võitlev Sõna“. Noortesektsioon reorganiseeriti 1949. aastal Noorte Autorite Koondiseks. 1948. aastast rakendati liidus tööle tõlkijate sektsioon. Et ENKL oli osa Nõukogude Liidu Kirjanike Liidust, loodi Moskvas eestlaste abistamiseks eesti kirjanduse komisjon.³⁶

Kirjanikke (nagu ka heliloojaid ja kunstnikke) tunnustas riik ka aunimetustega. ENSV rahvakirjanikuks said Oskar Luts, Anna Haava (1945. aastal), Friedebert Tuglas (1946) ja August Jakobson (1947). Esimesed ENSV teenelised kirjanikud olid Johannes Semper (1945), Mart Raud ja Jaan Kärner (mõlemad 1946).

Samal ajal oli Kirjanike Liidu igapäev üsna eripärane. Arhiivid tunnistavad, et valitses

³⁵ D. Vaarandi. Aastad ja päevad, lk. 303.

³⁶ Ö. Elango. Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmeskonna kujunemisest, lk. 1121–1122.

totaalne plaanimajandus. Kõik ENKL liikmed pidid esitama oma individuaalsed tööplaanid, mille jaoks olid neile saadetud eeltäidetud blanketid. Aruandes tuli vastata järgmistele küsimustele: 1) töötasin järgmiste teoste kirjutamisel; 2) olin järgmistes loomingulistes komanderingutes; 3) esitasin kirjastusele järgmised teosed, mis ei ilmunud põhjusel, et ...; 4) ilmusid minul järgmised tööd trükist (ulatus trükipoognates), kui näidendid või kinostsenariumid, siis kus lavastatud.

Samade lahtritega tuli täita ka iga-aastased plaanid, näidates ära, mida kirjutatakse, mida antakse kirjastusele või ajakirjadele ja missugused teosed ilmuvad.³⁷ Plaanid olid sageli eba-realistlikult suured. Nii lubab August Jakobson kirjutada ühe aasta jooksul näidendi „Kolm kaptenit“ ja romaani „Tuleviku armee“. Arhiivis on säilinud venekeelsete autorite G. Skulski, L. Zaitsevi, G. Sokolovi, V. Rozanovi ja I. Amurski plaanid, kes enamasti lubavad kirjutada jutustusi (sõja)merelaevastiku elust.

Tööplaan tegi ka Kirjanike Liit kui organisatsioon. Nii on arhiivis organisatsiooni tööplaan 1949. aastaks ja seal on planeeritud „Üritused ideoloogilise kasvatustöö alal“, „Üritused loomingulise töö ja arendamise ja juhtimise alal“, „Üritused kirjandusliku järeikasvu alal“ ja „muud üritused ja siseorganisatsiooniline töö“.³⁸

13. aprillil 1948 on liidu juhatus teinud teoste avaldamise korra kohta eraldi otsuse ja saatnud selle kõigile ENKL liikmetele. Selles kohustatakse kõiki liidu liikmeid oma valminud raamatute käsikirju enne kirjastamisele andmist esitama ENKL juhatusel seisukoha võtmiseks ja vajaduse korral arutelu läbiviimiseks.³⁹

Kirjandus ja selle aja klassikud

Tolleaegne kirjandus oli sõjajärgse vaese aja kirjandus, kus juba oli tunda ideoloogilist survet, mis mõne aasta pärast muutus massiivseks. Esialgu said aga ilmuda veel Tuglase „Esimene välisreis“ ja „Väike Illimar“ (mõlemad 1945), Hugo Raudsepa „Minu esimesed kodud. I“ (1945) ja Mait Metsanurga „Tee algul“ (1946). See näitab, et tuntud kirjanikke aktsepteeriti ka siis, kui nad olid olnud sõja ajal Eestis. Tuglase nimetatud tööd olid ilmunud varem, Raudsepa ja Metsanurga mälestused olid uuslooming. Kõik nad repressiooni üsna varsti ja Raudsepa ning Metsanurga mälestusi ei avaldatudki enam nõukogude ajal uuesti. Need armsad mälestused tsariaegsest Eestist maal elavate teraste poiste silme läbi olid veel üks kindel tõend „järeel-eesti“ ajast, millestki, mis oli päriselt ja lõplikult otsa saanud ja ei saanud enam kunagi naasta. Mälestusedki sellest pidid varsti kaduma.

Tagalast tulnud avaldasid rohkem luulekogusid. Tõlgiti peamiselt vene keelest ja kindlaid klassikuid, eelkõige Gorkit.

Eesti klassikast oli kõige rohkem esil Koidula looming. 1943. aastal oli innukalt tähistatud tema 100. sünniaastapäeva. 1944. aastal otsisid Nõukogude Eesti juhtivad tegelased Kroonlinnas üles tema haua. Sellest on kirjutatud emotsionaalse artikli Sõjasarves Debora Vaarandi. Samas on avaldatud ka Vares-Barbaruse, Semperi, Pälli ja Andreseni kõned Koidula kalmul. Need on loomulikult rakendatud uue ideoloogia teenistusse: „Praegu käimasolev Suur Isamaasõda ja eesti rahva osavõtt sellest heroilisest võitlusest oma vabaduse ja iseseisvuse eest on Koidula toonud meile veel lähemale – nimelt kui relvakaaslase, kui kaasaegse, kelle looming on suunatud eesti rahva põlisvaenlaste – saksa röövullutajate vastu. Koidula on loonud eesti kirjanduse püsiva võitlustraditsiooni, millest meie truult ja uhkustundega kinni peame,“⁴⁰ rääkis Vares-Barbarus. Veel kaugemale läks Andresen: „Oma rahva armastus, nagu

³⁷ EKM EKLA, f. 258, m. 18:3.

³⁸ Samas; vt ka S. Olesk. Neljakümnendad I. Murrang kodumaal. – Tõdede vankruval müüril. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002, lk. 76–77.

³⁹ Nimetatud kiri on olemas Fr. Tuglase fondis, vt. EKM EKLA, f. 245, m. 13:1, lk. 83/87.

⁴⁰ D. Vaarandi. Koidula kalmul. – Sõjasarv 1944, nr. 6, lk. 91–92.

see oli Koidulal, teeb meid aga uue aja olukorras nõukogude patriootideks, sest nõukogude kord ja kindel liit Nõukogude Liidu rahvastega kindlustab eesti rahvale parima tuleviku, samuti kui ta kõige lähemal ajal võimaldab meil lüüa oma ajaloolisi vaenlasi. Meie vabariigi vabastamine, selle uus ülesehitamine – ka see on Koidula luuletajatestamendi suur täitmine.⁴¹

Nii nagu Barbarus oli 1944. aastal lubanud, toimus 1946. aasta augustis, Koidula 60. surmaaastal tema põrmu ümbermatmine Tallinna. Kroonlinnas käis esinduslik delegatsioon, kogu protseduur on põhjalikult fotografeeritud ja Kroonlinna madruste auvalve saatel on kirst Koidula põrmuga kantud laevale ja viidud Tallinna, et see Metsakalmistule maha matta. Kaasa toodi vaid Koidula luud, teised sama hauatähise alla maetud lähedased (abikaasa, poeg) jäid maha. Gustav Ernesaks oli Jaroslavlis 1943. aastal kirjutanud Koidula luuletusele „Mu isamaa on minu arm“ uue viisi, mis sai eesti rahvale tõeliselt südamelähedaseks. Juba siis, aga hiljem veel enam sai see laul eestlaste mahasurutud rahvustunnete üheks väheseks lubatud väljenduseks.

Teine eesti kirjanik minevikust, keda nähtavalt aktsepteeriti siis ja hiljemgi, oli Eduard Vilde. Tema majamuuseum avati Kadriorus 1946. aastal. Värske ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige Tuglas võttis oma plaaniliseks tööks Eduard Vilde uurimise ja jõudis juba ka midagi avaldada ja materjali juurde koguda, enne kui ta vaikima sunniti.

Toibumine Saksa okupatsioonist ja harjumine uue okupatsiooniga oli vaevaline. Purustatud linnad ja relvastatud võitlus metsades oli argipäev, nii nagu ka ilmselt rahva seas elav lootus, et muutused on kohe tulemas. See võinuks olla Madis Kõivu lansseeritud mõiste „järel-eesti aeg“ sisu. 1929. aastal sündinud Kõiv oli 1940. aastate teisel poolel tähelepanelik teismeline, kes 1944. aasta septembris oli koos ema ja vennaga põgenemisteel läänerannikule, kuhu nad siiski ei jõudnud. Isa jõudis ja lahkus. Poisid pidid jätkama koolis ja kõrgkoolis. Hoopis hiljem on Madis Kõiv meenutanud aastaid 1946–1949 ja nimetanud seda aega „järel-eesti ajaks“, „mida võis nimetada ka veidraks eesti ajaks. [– – –] Kuidas ka terror ei hiilnud ja rünnanud, me elasime veel mitmeti eesti-aegsetes mallides ja niššides [– – –]. Me mõtlesime eestiaegselt, me nägime asju eestiaegselt, me käisime kunstinäitustel ja vaatasime pallaslikku kunsti – parimat koguni, sest sõda ja hirm olid meie ja kunstnike silmi ja meeli teravdanud ja tundlikumaks teinud. „Pallas“, mida enam ei olnud, valitses oma hilises hiilguses. Me õppisime koolis küll juba uute õpikute järgi, kuid eestiaegsete õpetajate eestiaegse meele juhatusel, kõik võõras oli meile võõras ja me hoidsime seda oma õlgadel kui pabermantlit, mida iga hetk sai minema visata; me ei olnud komsolidid, me imestasime nende (äärmiselt üksikute) üle, kes olid; me ei mõistnud, kes ja miks nad niisugused on. Me rääkisime ikka „härades“ ja „prouades“ ja kohvikud sumisesid eestiaegselt, me rääkisime eestiaegseid jutte ja luuletasime (mina küll luuletada ei mõistnud) eestiaegseid luuletusi (kuigi ei trükkinud – maalimisega oli ses suhtes lugu parem). Mantel ei olnud meile ihusse ja liha kasvanud.

See hakkas kasvama koos s u u r e hirmuga kevadel 1949, see kasvas luust ja lihast läbi s u u r e kergenduse ajal 1960 ja sealt edasi.⁴²

Maie Kalda on võtnud seda Madis Kõivu mälupilti kirjandusteadlasena lähemalt uurida ja vaadanud, mida nende aastate (tema toob siin ajapiirid pisut ettepoole – 1944–1948) eesti kirjanduses ilmus. Tä märgib, et tagalast tulid enamjaolt luuletajad, proosa- ja näitekirjanikud olid olnud kodumaal. Tä nimetab kogenud kodumaiseid kirjanikke „vanaks kaadriks“, kelle loodut sai kasutada Loomingus, mis muidu oleks päris tühjaks jäänud. Vana kaader sai tööd ka tõlkijatena, sest tõlgiti peamiselt vene keelest ja tsariaegse haridusega inimesed mõistsid seda. Vene keelest tõlkis Tuglas Aleksei Tolstoi mammutteose „Peeter Esimene“, Betti Alver Gorki „Lapsepõlve“ ja „Minu ülikoolid“, muid Gorki töid veel teisedki (Metsanurk, Vallak). Originaalkirjandusega nii hästi ei läinud. Oskar Lutsu romaan „Jüri Pügal“ (1945) võeti vastu

⁴¹ N. Andresen. Koidula mälestus kohustab. – Sõjasarv 1944, nr. 6, lk. 94.

⁴² M. Kõiv. Juhan Jaik. Vihmatark ja Luudermikk. – Looming 1999, nr. 2, lk. 273.

karmi kriitikaga. Tuglas, Metsanurk ja Raudsepp jõudsid avaldada oma mälestusteraamatud, enne kui neid vaenama hakati.⁴³

Maie Kalda märgib ka, et „kirjanduselu juhtisikute ja -organite poolt ei olnud esialgu märgata sallimatut vahetegemist „meie“ ja „teie“ vahel“.⁴⁴ Märgata ei olnud seda aga sellepärast, et võimuvõitlus alles kogus hoogu ja seda peeti esialgu kulisside taga. Ja ei võideldud ju eeskätt „vana kaadriga“, vaid üks grupp kasutas „vana kaadrit“ kui omamoodi relva teise vastu. Kuid just see „vana kaader“ sai järgmisel kümnendil kõige karmimalt rappida. Viis kirjanikku arreteeriti ja saadeti Siberisse (Valmar Adams, Heiti Tälvik, Hugo Raudsepp, Marta Sillaots, Leida Kibuvits). Teised sattusid põlu alla. Kaks kirjanikku – Erni Krusten ja Rudolf Sirge – olid Maie Kalda järgi täis otsustavust jääda kirjanikuks igal juhul ja kohanesid viimase võimaluseni. Justkui puutumatuks jäi vaid Oskar Luts, „oma rahva kaitseingel“, tema võis Kalda sõnul „teha või kirjutada mida tahtis, peaasi et endast märku andis“; „Lutsu nimelt ei võtnud aurat mitte miski“, tema võis käia isegi Tartumaa partei-komitees Max Laossooni vastuvõtutunnis rublat küsimas, teab Maie Kalda.⁴⁵ Tõsi, tema suri ka 1953. aasta märtsis.

⁴³ M. Kalda. Vana kaader järel-eesti aja võimalusi proovimas. – Kohandumise märgid. Tallinn: Tuglase ja Underi Kirjanduskeskus, 2002, lk. 55–66.

⁴⁴ Samas, lk. 55.

⁴⁵ Samas, lk. 65.